

Oog voor vrijheid

Spinoza en Terstal in Amsterdam

Patricia Pisters

In 2005 zag ik in een afgeladen volle bioskoopzaal in Tunis de Nederlandse film *Simon* (2004) van Eddy Terstall. De film maakte deel uit van een festival georganiseerd door Europese ambassades waarin ieder land zijn beste film van het afgelopen jaar liet zien. Terstall was aanwezig en gaf in vloeiend Arabisch en Frans een inleiding waarin hij aangaf dat de film die gaat over de universele thema's vriendschap, liefde en dood wellicht nogal exotisch zou kunnen worden bevonden door velen van de Arabische en Europese aanwezigen. In *Simon* worden deze thema's namelijk gepresenteerd binnen de stadsgrenzen van een libertijns Amsterdam waar vrij wordt omgegaan met seksualiteit en softdrugs, waar het homohuwelijk gewoon is, en waar euthanasie een legale optie is om een leven met enkel ondraaglijk lijden in het vooruitzicht waardig te beëindigen. Toevallig was in hetzelfde festival de Spaanse vertegenwoordiging de film *Mar Adentro* (Alejandro Amenabar, 2004), gebaseerd op het ware verhaal van een volledig verlamde man en zijn verloren strijd tegen de Spaanse wet en de katholieke kerk om zijn leven te mogen beëindigen.

Spinoza's erfgenaam

De verschillende benaderingen van hetzelfde probleem konden niet nadrukkelijker in beeld zijn gebracht en laten zien dat er ook binnen de Europese Unie nog steeds grote culturele verschillen zijn met betrekking tot (seksuele) moraal en ethische kwesties. *Simon* is een film waarin veel taboeonderwerpen de revue passeren, een film die wellicht nergens anders dan in Amsterdam in de twintigste eeuw gemaakt had kunnen worden. Met zoveel nadruk op vrijheid van levensstijl en meningsuiting, is Terstall in zekere zin een erfgenaam van het gedachtengoed van Baruch Spinoza, de in de zeventiende eeuw in Amsterdam geboren filosoof voor wie vrijheid een belangrijke voorwaarde voor ethiek en politiek was. Hoewel Terstall nooit letterlijk naar zijn historische stadgenoot refereert, stelt hij in zijn boek *Ik loop of ik vlieg* dat hij met zijn films wil laten zien dat vrij denken en handelen een bijzonder teken van beschaving is dat de moeite waard is om voor een groter voetlicht te brengen. In die zin kunnen zijn films als Spinozistische traktaten voor de vrijheid worden gezien. Hieronder in vogelvlucht enkele observaties over de affiniteit tussen deze twee denkers van de vrijstaat.

Om te beginnen zien Spinoza en Terstall Amsterdam als voorbeeld van een stad die laat zien hoe vrijheid en tolerantie grote voorspoed en een gezonde samenleving kunnen brengen. Hoewel Spinoza indertijd uit zijn Joodse gemeenschap in Amsterdam werd verbannen, zijn geschriften grotendeels anoniem of postuum werden gepubliceerd en lang overal in Europa waren verboden, schreef Spinoza in zijn *Theologisch-politiek traktaat* (1670) vol lof over de bloeiende stad waar mensen van alle landen en van elke religie in harmonie met elkaar leven en zonder aanzien des persoons gelijk zijn voor de wet. Spinoza voerde Amsterdam op als bewijs van het succes van vrijheid van gedachtevorming en van meningsuiting. Hoewel Spinoza deze vrijheid niet grenzeloos achtte, stond zijn filosofie in het teken van het streven naar denken en handelen in vrijheid. Terstall laat in zijn films zien hoe de hedendaagse vrijstaat Nederland er uit ziet. Met name na de jaren de ontzuiling en secularisering vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw, kreeg Nederland steeds meer de contouren van Spinoza's ideale vrijstaat. In *Simon* is hoofdpersonage Simon (Cees Geel) het type ruwe bolster blanke pit met een scherp gevoel voor humor die een coffeeshop in Amsterdam runt. Camiel (Marcel Hensema) is Simons vriend en verteller van het verhaal; hij is tandarts en trouwt met vastgoed handelaar Bram (Dirk Zeelenberg). Simon heeft twee kinderen van een Thaise vrouw; na haar overlijden zijn de kinderen bij hem komen wonen. Simon blijkt een ongeneeslijke vorm van kanker te hebben en besluit niet op het einde te wachten maar om op een gekozen moment een zachte dood te sterven, omringd door vrienden, ex-vriendinnen en familie. De kinderen zullen worden opgevangen door Camiel en Bram. Een bonte mengeling van personages van alle soorten, kleuren en gezindten zijn altijd terug te vinden in Terstalls films. De stad, Amsterdam in het bijzonder, is het decor waarin ze onbeschroomd en vrijmoedig hun leven leiden.

Voor Spinoza werd vrijheid niet bepaald door het principe van de vrije wil, een punt waarover hij in discussie was met zijn leermeester en tijdgenoot René Descartes. Spinoza vond Descartes' idee dat er een deel van de hersenen zou zijn waar de vrije wil in zou huizen (de pijnappelklier) waarmee mensen vrijelijk over hun wil kunnen beschikken een bizar en totaal inadequaat idee. Voor Spinoza wordt vrijheid bereikt door het begrijpen van de ware oorzaken van emoties en het zien van de noodzakelijkheid van bepaalde gebeurtenissen door deze in grotere verbanden te plaatsen. Zo zal iemand die treurt om iets dat hij heeft verloren al minder bedroefd zijn wanneer hij zich realiseert dat het verlorenen toch niet behouden had kunnen blijven, verklaart Spinoza. De filosoof geeft in zijn *Ethica* talloze voorbeelden van inzichten die tot meer begrip en daardoor tot meer vrijheid leiden. In een hedendaags perspectief kunnen we naar *Simon* kijken en via dit verhaal ervaren wat de ethische dilemma's van leven en dood zijn in de euthanasie discussie die in Spinoza's tijd nog niet als zodanig werd gevoerd. Niettemin is Simons keuze om zijn leven te beëindigen best op te vatten als een Spinozistische acceptatie van de noodzakelijkheid van het sterven, en de vrijheid om daarmee waardig om te gaan. Euthanasie is zo gezien niet de oplegging van de (Cartesiaanse) vrije wil en daarmee een ontkenning van de wil van God. Maar het is ook geen morele plicht of dogma om die actieve keuze te maken; precies daarin zit de vrijheid om zelf tot een weloverwogen ethische beslissing te komen. *Simon* laat op mooie wijze zien hoe deze keuze gemaakt wordt, rekening houdend met de vele

verschillende gevoelens die daarbij komen kijken. Vrijheid binnen de noodzakelijkheid van dat wat niet veranderd kan worden, binnen de kwetsbaarheid van het menselijk bestaan maar niet gehinderd door dogma's, dat is het tweede punt waarop Terstall en Spinoza elkaar treffen.

Tenslotte nog een derde overeenkomst. Het zou kunnen lijken dat zowel Spinoza als Terstall oproepen tot puur individualisme waarbij iedereen kan doen wat hij of zij wil. Maar beiden zijn zich ervan bewust dat er randvoorwaarden aan de vrijheid zijn verbonden. En die randvoorwaarden hebben te maken met de verantwoordelijkheid voor het collectieve en het politieke. Zo stelt Spinoza (onder het adagium 'leven en laten leven') in zijn traktaat over vrijheid van meningsuiting dat het onmogelijk is om de vrede te bewaren wanneer mensen niet bereid zijn een deel van die vrijheid enigszins in te perken om zo niemand anders schade toe te brengen. Verschil van mening met anderen en met de staat moeten altijd kunnen worden geuit, maar zouden moeten worden gevoed door rationele overwegingen en niet worden ingegeven door leugens, boosheid, haat of andere negatieve emoties die niet tot adequate ideeën leiden. Uiteindelijk is het doel van elke politieke eenheid (die volgens Spinoza nooit slechts door één persoon of één instituut kan worden vertegenwoordigd) het vergroten van het leven in vrijheid; mensen hebben voor een vrije samenleving ook de verantwoordelijkheid voor het zorgen voor elkaar. Het inleven in de emoties van een ander horen dan ook net zozeer bij de levensfilosofie van Spinoza. In Spinoza's eigen tijd waren zijn inzichten niet bepaald leidend voor de politiek cultuur, noch voor de mening van de volksmassa. In het historische rampjaar 1672 was Spinoza diep geschokt door de gruwelijke moord op de gebroeders De Witt en kon hij ternauwernood door zijn huisbaas worden tegengehouden om op de plek van de lynchpartij een bord met 'ultimi barbarorum' ('jullie zijn de ergste barbaren') te plaatsen. Vrijheid, politiek en de stem van het volk zijn niet eenvoudig van sentimenten te ontdoen en in rationele banen te leiden. Spinoza was zich daar zeer van bewust en ook zelf was hij daarvan niet gevrijwaard.

Fragiel evenwicht

Ook Terstall heeft zich actief bezig gehouden met de politieke dimensies van de open en vrije samenleving. Een paar maanden na de première van *Simon* vond in Amsterdam een andere gruwelijke gebeurtenis plaats, de moord op filmmaker Theo van Gogh. Van Gogh stond bekend om zijn scherpe meningen en maakte een film over de dogmatische kanten van de islam. Hij werd vermoord door een zich tot de fundamentalistische islam bekeerde jonge man. Terstall was een van de filmmakers die zich in *Allerzielen* (2004), een verzameling korte films ter nagedachtenis aan Van Gogh, duidelijk uitsprak voor de vrijheid van meningsuiting zonder geweld. In zijn film *Vox Populi* (2007) laat hij vervolgens zien hoe politiek, de stem van het volk en het opportunistisch omzetten van populistische meningen in politieke programma's (gemeten in vox populi en constante peilingen), leiden tot politieke situaties waarin ergernis, angst en waan van de dag, de vrijheid steeds meer onder druk zetten. Terstalls hoofdpersonage in deze film, de politicus Jos Franssen (Tom Jansen), verlaat uiteindelijk de politiek. De film vertaalt het breder gedragen onbehagen van het hedendaagse politieke klimaat in Nederland en in de rest van de wereld,

waarin dogmatische vormen van religie en door negatieve emotie gedreven politiek nog steeds de ideale vrijstaat van Spinoza tot een moeilijke opgave maken.

Vrijheid blijft het belangrijkste streven en zal in steeds pluriformer wordende urbane samenlevingen een steeds ingewikkelder proces worden om te garanderen. Emoties gedreven door tegengestelde belangen en ideeën zullen altijd deel uitmaken van het streven naar vrijheid en staan in een geglobaliseerde samenleving meer dan ooit onder hoogspanning, getuige de vele recente aanslagen op het vrije woord en het vrije denken. Zou hij nu hebben geleefd zou Spinoza wellicht ook films zijn gaan maken; hij was immers lenzenslijper en had als filosoof oog voor de rol van de verbeelding om het eigen denkkader te verbreden. Na de aanslagen in Parijs op de journalisten van Charlie Hebdo zou hij waarschijnlijk ook met een bordje 'Je suis Charlie' hebben gedemonstreerd. Maar hij zou ook hebben aangedrongen op het begrijpen van de woede, haat en frustratie van de aanslagplegers. Niet om hun acties goed te keuren, maar om te onderkennen hoe vrijheid en noodzakelijkheid zich soms op de meest wrede manier tot elkaar verhouden. Terstall heeft zich in zijn laatste film juist door de tolerante spirituele kant van de Islam laten inspireren. *Meet me in Venice* (2015) is een *road movie* van een vader (Mauro/ Beppe Costa) en dochter (Liza/Roberta Petzoldt) die elkaar voor het eerst in 28 jaar ontmoeten. De reis vanuit Amsterdam eindigt in Istanbul met een bezoek aan een derwijs ceremonie en heeft als leidraad een gedicht van de Perzische soefi dichter Rumi waarin deze oproept om 'niets te worden.' Ook deze film ademt de sfeer van vrijheid en het begrijpen van emoties en noodzakelijkheid uit. Maar nergens brengt Terstall nadrukkelijker de Spinozistische boodschap van vrijheid en verdraagzaamheid dan op het einde van *Vox Populi*, wanneer de politicus uit Nederland vertrekt en vanuit het vliegtuig uitkijkend over de platte vlaktes het nationale vrijstaat ideaal uitspreekt: 'laat het een land zijn waar je zonder vrees je geloof kunt belijden of ongelovig kunt zijn; laat het een land zijn waar boven de poort gespijkerd staat: man, vrouw, homo, hetero, blank, zwart - ze zijn allemaal gelijk, altijd; zorg ervoor dat de economie een beetje blijft lopen maar zorg dat de zwakken niet tussen de wielen komen.' Dat dit geen gemakkelijk te bereiken ideaal is met veel broze kanten en slechts een fragiel evenwicht, is een ander punt waarop Terstall en Spinoza het eens zijn en de rede waarom de zoektocht naar de ideale vrijstaat nooit mag worden opgegeven.

Patricia Pisters is hoogleraar filmwetenschap bij de afdeling Mediastudies en directeur van de Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA) aan de Universiteit van Amsterdam. Haar meest recente boek, *Filming for the Future* (Amsterdam University Press, 2015) gaat over het werk van de Nederlandse cineast Louis van Gasteren. Zie ook www.patriciapisters.com

Verder lezen:

Edwin Curley, red., *A Spinoza Reader: The Ethics and Other Works* (Princeton: Princeton University Press, 1994)

Moira Gatens en Genevieve Lloyd, *Collective Imaginings: Spinoza. Past and Present* (London and New York: Routledge, 1999)

Eddy Terstal, *Ik loop of ik vlieg* (Amsterdam: Prometheus, 2012)